

Imperativní komponent jako součást frazému¹

Marie Kopřivová

ABSTRAKT:

Příspěvek je věnován distribuci frazémů s imperativním komponentem v beletrii, publicistice a dialogických mluvených projevech. Sonda je založena na materiálu mluvených korpusů řady ORAL a psaných korpusů řady SYN ČNK. Pro vyhledání frazémů je využito výsledků nástroje pro automatickou identifikaci frazémů v korpusech FRANTA. Příspěvek také představuje pokus o podrobnější dělení této skupiny frazémů.

KLÍČOVÁ SLOVA:

imperativ, frazém, korpus mluvené češtiny ORAL, korpus psané češtiny SYN2015

ABSTRACT:

This paper deals with the distribution of idioms with an imperative component in fiction, journalism and informal spoken dialogues. The analysis is based on the ORAL series of spoken corpora and the SYN series of written corpora of the Czech National Corpus. The output of FRANTA, a tool for automatic idiom identification, is used for searching for the idioms. This paper represents an attempt to provide a detailed classification of this group of idioms.

KEY WORDS:

imperative, idiom, ORAL spoken Czech corpus, SYN2015 written Czech corpus

1. ÚVOD

Výskyt imperativu je typický pro komunikační situace, v nichž je přítomen adresát (viz např. Grepl a kol. 1995: 321). Objevuje se tedy především v mluveném jazyce (viz např. Biber a kol. 2000: 221) a v psaných textech tam, kde jsou tyto situace zachyceny, jako je tomu v beletrii nebo publicistických rozhovorech. Z tohoto důvodu byly k dalšímu zkoumání vybrány jako zástupci jednotlivých textových typů tyto korpusy: korpus nepřipravených dialogických mluvených projevů ORAL-F (vznikl spojením korpusů ORAL2006 a ORAL2008, viz Hnátková–Kopřivová 2013); subkorpusy beletrie a publicistiky z psaného korpusu SYN2015.

Díky automatickému označení víceslovných lexikálních jednotek, které v těchto korpusech provedla pomocí nástroje FRANTA Milena Hnátková (Hnátková 2002), je možné sledovat, v jakých typech frazémů se imperativní komponent vyskytuje.²

1 Tento příspěvek vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P11 Český národní korpus, podprogram Český národní korpus.

2 Označení frazémů je velmi komplikovaná záležitost, neboť se týká víceslovných jednotek s různým slovosledem, možností vložení komponentů, které do frazému nepatří, a odlišení doslovného a frazeologického významu. Současná verze nástroje pro identifikaci frazémů je

Východiskem pro označování frazémů je Slovník české frazeologie a idiomatiky (Čermák a kol. 2009). Frazém je chápán podle Čermákova pojetí jako „nemodelové a ustálené syntagma prvků, z nichž (alespoň) jeden je z hlediska druhého členem extrémně omezeného a uzavřeného paradigmatu (formálně a většinou i sémanticky)“ (citováno podle Čermák 2016: 213).

2. IMPERATIV V KORPUSOVÝCH DATECH

Ze slovesných způsobů je imperativ v textech nejméně frekventovaný. Statistiky češtiny, které vycházejí z korpusu SYN2010 (Bartoň a kol. 2009), uvádějí zastoupení imperativu u verb v beletrii 1,4 % (především scénáře, písně a verše); v odborné literatuře 1,9 % (náboženské, matematické a umělecké texty a literatura věnující se životnímu stylu) a v publicistice pouze 0,64 %. V mluveném jazyce je imperativ o málo frekventovanější, byl identifikován ve 2 % (Kopřivová a kol. 2017).

Osoba	BEL	PUB	MLUV
2. sg.	1 833	192	2 918
1. pl.	121	123	68
2. pl.	982	1 566	457

TAB. 1 — Rozložení imperativů podle osob v jednotlivých textových typech

V tabulce č. 1 jsou uvedeny frekvence výskytů imperativu přepočtené na milion pozic (ipm), aby bylo možné srovnání napříč různě velkými daty. Z tabulky je zřejmé, že imperativ v našich mluvených datech je zastoupen především 2. os. sg., což je pochopitelné, protože mluvčí si vzájemně tykají. V publicistice jsou nejčastější imperativy 2. os. pl. a ty nejfrekventovanější souvisí se strukturou periodika (*čtěte na straně* apod.) a orientací na čtenáře (*představte si, pošlete do rubriky* apod.). Beletrie kopíruje rozložení imperativu v mluveném jazyce. Rozložení imperativu tak může být jedním z indikátorů textového typu.

3. FRAZÉMY V JEDNOTLIVÝCH TEXTOVÝCH TYPECH

	Frazémy celkem	Imperativní frazémy
BEL	16 213	289
PUB	11 216	95
MLUV	14 771	229

TAB. 2

zatím pracovní a bude postupně vylepšována stejně jako celá klasifikace víceslovných lexikálních jednotek (viz Hnátková a kol. v tisku). Nicméně už v této formě je velkým přínosem, protože umožňuje v korpusových datech takový typ vyhledávání, který by bez ní nebyl dosažitelný.

Tabulka č. 2 ukazuje hodnoty ipm pro frazémy, které byly v příslušných korpusech identifikovány pomocí nástroje FRANTA (Hnátková 2002). Podle této identifikace odpovídá výskyt frazémů s imperativním komponentem (FIK) celkovému výskytu frazémů nalezených v jednotlivých korpusech, pouze v publicistice se FIK vyskytují méně než ostatní frazémy.

V následující části se na základě analýzy FIK pokusíme o návrh jejich podrobnější klasifikace.

4. TYPY FRAZÉMŮ S IMPERATIVNÍM KOMPONENTEM

Celá skupina FIK je poměrně heterogenní. Při analýze FIK, která vychází z formy frazeologického komponentu, se objevují různé strukturní typy (některé jsou velmi okrajové), převažují verbální a propoziční frazémy. Z pragmatického hlediska však mají tyto frazémy různou funkci. Pokusili jsme se tedy vydělit určité skupiny na základě formálních a funkčních kritérií. V prvním návrhu jsme dospěli ke čtyřem následujícím skupinám:

I) Direktivní a apelativní funkce

Frazémy tohoto typu si nejsilněji uchovávají původní funkci imperativu. Vyjadřují příkaz, varování, výzvu, žádost, prosbu; často obsahují vulgarismy. Strukturně se imperativ pojí se jménem či zájmenem (*nedělej si srandu, buď tak hodný, vyser se na to*) nebo se syntémantiky (*no dovol, jen počkej*). Mohou mít pevnou strukturu, nebo je možné střídání singuláru a plurálu (*dej × dejte mi pokoj; nic si z toho nedělej × nedělejte*).

II) Kontaktové

Tyto frazémy jsou typické především pro mluvený dialog, objevují se v iniciační pozici, signalizují střídání mluvčích, užívají se pro vyjádření souhlasu či jako vyjádření podpory v nesouhlasu. Ve strukturním složení komponentů převažují kombinace imperativu se syntémantikem (*ale nepovídej, tak si představ, teď si představ*), se zájmenem (*dejme tomu, to mi povídej*) nebo kombinace dvou sloves (*dej vědět, nenech se rušit*).³

III) Frazémy s komponentem „bůh“

Tato skupina zahrnuje specifický typ frazémů s jedním komponentem. V textech mají funkci partikule a jejich forma je rozkolísaná, co se týče zápisu v psaném textu (psaní dohromady × zvlášť: *zaplaťpánbůh × zaplať pánbůh*;⁴ s velkým a malým písmenem: *Bůh*

3 Tato kategorie je na pomezí frazémů a pragmatických výrazů, které z jiných hledisek bývají také označovány jinými termíny jako např. konstrukční signály (Čmejrková-Hoffmannová 2011: 152) nebo discourse markers. V souladu se SČFI je řadíme k frazémům.

4 Zápisem do jednoho slova tak vlastně vznikne lexikální frazém (srov. Čermák 2007: 263). Takových případů s původně imperativní částí bychom našli více (*podržtaška, tlučhuba*), ale nástroj FRANTA je neidentifikuje, protože se zaměřuje pouze na víceslovné jednotky s diskrétním zápisem v textech. Lexikální frazémy tedy ponecháváme stranou.

mu žehnej × bůh požehnej) i variantnosti v mluveném projevu (užívání vokativu a nominativu: *bože chraň × bůh chraň*, slovosledu *zaplať pánbůh × pánbůh zaplať*).⁵

IV) Binomiály

Binomiály jsou frazémy složené ze sledu dvou komponentů téhož slovního druhu, někdy i identické formy (Čermák 2007: 415).⁶ Kombinace imperativů se objevují jako opakování stejné formy (*stůj co stůj; buď jak buď*) nebo opakování s negací (*věř nebo nevěř, chtěj nechtěj*) či kombinace různých forem (*rozděl a panuj, důvěřuj ale prověřuj*). Tuto skupinu lze poměrně dobře vymežit strukturně, funkčně je však velmi heterogenní. Binomiály opakující stejnou imperativní formu slouží k určitému zesílení, zvýraznění řečeného; binomiály s negovaným imperativem mají někdy přesvědčovací, utvrzovací funkci.

5. FRAZÉMY S IMPERATIVNÍM KOMPONENTEM V JEDNOTLIVÝCH TEXTOVÝCH TYPECH

V následujícím textu bude stručně představeno, jak se tyto skupiny objevují v jednotlivých textových typech.

5.1 BELETRIE

V beletrii bylo nalezeno celkem 12 019 FIK příslušejícím k 1 633 kolokačním lemmatům (dále KL).⁷ Zajímavé je, že obecně frazémy i FIK jsou častější v beletrii překládové než v původně české.

Jsou zde zastoupeny všechny jmenované skupiny FIK. Objevuje se vysoká variabilita zápisu a slovosledu u frazémů s komponentem *bůh*, např. (uváděna jsou skutečná kontextová užití): *chraň bůh, bože chraň, bůh chraň, pánbůh chraň, Bůh ochraňuj*. Ze všech textových typů je tato skupina nejpestřejší právě v beletrii. Je zde možné sledovat pozůstatky imperativu 3. os. sg. a s tím související střídání vokativu a nominativu. Nalezeny byly následující výskyty: *Bůh mu žehnej, zaplať pánbůh / pánbůh zaplať, nedej bože, dej mu pánbůh věčnou slávu / nebe / věčné odpočinutí, bůh vám pomoz, buď s bohem, pozdrav pánbůh, bůh sud', dej bůh, bůh opatruj, bůh uchovej, děj se vůle boží, bůh buď milostiv*,

5 Jedná se o pozůstatek 3. os. imperativu podobně jako u frazému *čert vem*, jiné příklady se v korpusu nepodařilo najít.

6 Název binomiály je motivován nejčastějším typem — kombinací dvou substantiv. V našem případě jde o slovesné komponenty, které ale strukturně odpovídají tomuto typu, a proto je uvádíme pod tímto názvem.

7 Kolokační lemma je jeden z atributů korpusů, v nichž byly pomocí nástroje FRANTA označeny frazémy. Představuje prototypickou podobu frazému (např. pro kontextové užití *dej na sebe pozor* má kolokační lemma *dej na někoho pozor*) a je podle něj možné vyhledávat. Určit rozsah kolokačního lemmatu vzhledem k variantnosti frazémů je velmi komplikované.

no potěš pánbu, děkuj bohu, pánbůh ho netrestej, bůh požehnej, bože smiluj se nad námi, dej sbohem, nedej bůh/bože, dejž to pánbu, bůh ví, bůh ví, co, bůh ví kde.⁸

Druhou skupinou frazémů typickou pro beletrii jsou binomiály. Nejfrekventovanější z nich stůj co stůj je 11. nejfrekventovanějším kolokačním lemmatem FIK a v beletrii bylo nalezeno 156 jeho výskytů. Další jsou například: *bud' jak bud', věř (nebo) nevěř, chtěj nechtěj, to je prašť jako uhod', dělej co dělej, důvěřuj, ale prověřuj, padni kam / komu padni, rozděl a panuj*.

Nejčastější frazémy patří ke kontaktoým a direktivním a apelativním (uváděna KL): *představ si, že; nedělej si starosti, dávej pozor, nech (ho) být, dejme tomu, to si piš, drž hubu, nech (to/ho) na pokoji, zapomeň na to, bud' zticha*.

5.2 PUBLICISTIKA

V publicistických textech, jak je zřejmé už z tabulky č. 2, se setkáme s FIK nejméně často (viz tab. 2). Celkově se zde vyskytuje 3 768 takových frazémů, které patří k 365 lemmatům. Nejméně se vyskytují v tradiční publicistice, nejčastější jsou ve volnočasové publicistice zaměřené na životní styl. Představují specifický typ komunikace se čtenáři, např.:

Nenechte si ujít náš dárek, přílohu o růžích. (Blesk Hobby č.4/2011)

Mějte na paměti, že alkohol kvalitu spánku zhoršuje. (Parlamentní listy)

V publicistice se vyskytují všechny čtyři výše uvedené typy frazémů. V souladu s rozložením imperativu v publicistice (viz tab. 1) převažují imperativní komponenty ve frazémech v 2. os. pl. Dokumentuje to i výčet 10 nejfrekventovanějších KL frazémů s imperativním komponentem: *představte si, že, nenechte si ujít, dejme tomu, stůj co stůj, dej si pozor, věnujte pozornost, dejte pozor, mějte na paměti, že; padni komu padni, nedej bože*.

5.3 MLUVENÝ JAZYK

V našich mluvených datech bylo nalezeno 605 FIK, které jsou zařazeny k 191 KL. Tyto frazémy patří především k první a druhé skupině. Direktivní a apelativní frazémy se častěji než v jiných textových typech vyskytují s vulgarismy. Ty se pak často objevují ve vyprávění i jako součást reprodukce vlastní nebo cizí řeči, např.:

někdy vylítnu, ale včera jsem si říkala, vole, drž hubu, nepleť se do toho (ORAL2008)

Kontaktové FIK slouží ke členění dialogu, umožňují posluchači pohotově reagovat a vyjádřit účast silněji než jednoslovným výrazem, jako v příkladu z korpusu ORAL2008, kde souhlas vyjádřený pomocí frazému akcentuje zároveň vlastní podobnou zkušenost:

⁸ V korpusu se samozřejmě objevují i početné varianty psané dohromady, především pro výrazy: *bůhví, bůhvíco, bůhvíkde*.

- 1: *nejhorší je vymyslet to téma*
 2: *jo, to mi povídej*

Z frazémů s komponentem *bůh* bylo nalezeno 8 KL: *zaplať pánbůh, chraň bůh, nedej bože, potěš pánbůh, pozdrav pánbůh, bůh ví, bůh ví co, bůh ví kde*.⁹

Frazémy ze skupiny binomiálů se ve zkoumaných datech vůbec neobjevily. Důvodem může být malý rozsah dat.

Imperativní komponent se objevuje především v 2. os. sg., což vidíme i ve výčtu 10 nejčastějších FIK: *dejme tomu, představ si, že, nech (ho/to) být, zaplať pánbůh, jdi do prdele, dej mi pokoj, měj se hezky, to si piš, dej pokoj, nedej bože*.

6. ZÁVĚR

Pomocí nástroje pro identifikaci frazémů se nám podařilo vyhledat a analyzovat frazémy s imperativním komponentem v beletrii, publicistice a mluvených neformálních konverzacích. Podle formálních rysů a jejich funkce v textech jsme navrhli členění do čtyř skupin: direktivní a apelativní, kontaktové, frazémy s komponentem *bůh* a binomiály. Ve všech textových typech jsou nejčastěji zastoupeny první dvě skupiny. V našich mluvených datech jsme nenalezli příklad binomiálů. Ve sledovaných textových typech se největší pestrost projevila v beletrii.

Do skupiny kontaktové frazémů patří také 2 frazémy, které se objevují mezi 10 nejčastějšími ve všech třech textových typech: *představ(te) si, že* a *dejme tomu*. Jedná se o frazémy, které se podílejí na výstavbě dialogu; první případ je užíván k uvedení nového tématu, druhý uvádí určitý příklad nebo může představovat vyslovení souhlasu s proneseným tvrzením.

V dalším výzkumu by bylo dobré ověřit rozložení frazémů také na mluvených datech z Moravy a Slezska a na jiném typu mluvených dat, představujících formální promluvy, případně monology. V rámci beletrie by bylo zajímavé se podrobněji věnovat rozdílům v překladové a nepřekladové literatuře, v publicistice se zaměřit na rozdíly v jejich jednotlivých typech a sledovat tyto frazémy i v rámci odborné literatury. Vhodné by rovněž bylo srovnání FIK a sloves, které se často objevují v imperativu, jako např. *dát, počkat*, a ověřit, zda se na jejich vysoké frekvenci nepodílí frazémy nebo jiný druh ustálených kolokací.

BIBLIOGRAFIE:

Bartoň, T. a kol. (2009): <i>Statistiky češtiny</i> . Praha: NLN.	Čermák, F. (2007): <i>Frazeologie a idiomatika. Česká a obecná</i> . Praha: Karolinum.
Biber, D. a kol (1999): <i>Longman Grammar of Spoken and Written English</i> . London: Longman.	Čermák, F. (2016): <i>Frazeologie a idiomatika. Jejich podstata a proměnlivost názorů na ně</i> .

⁹ V mluvených korpusech byl zápis transkripčními pravidly upraven na psaní zvlášť.

- Časopis pro moderní filologii 98. 2, s. 199–217.
- Čermák, F. a kol. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1–4*. Praha: LEDA.
- Čmejrková, S. — Hoffmannová, J. (2011): *Mluvená čeština. Hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia.
- Grepl, M. a kol. (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN.
- Hnátková, M. — Kopřivová, M. (2013): Identification of Idioms in Spoken Corpora, in: Gajdošová, K. — Žáková, A. (eds.), *Proceedings of the Seventh International Conference Slovko 2013. Natural Language Processing, Corpus Linguistics, E-learning*, Bratislava: Slovenská akadémia vied, s. 92–99.
- Hnátková, M. (2002): Značkování frazémů a idiomů v Českém národním korpusu s pomocí Slovníku české frazeologie a idiomatiky, *Slovo a slovesnost* 63. 2, s. 117–126.
- Hnátková, M. a kol. (v tisku): Lepší vrabec v hrsti nežli holub na střeše. Viceslovné lexikální jednotky v češtině: typologie a slovník.
- Kopřivová, M. a kol. (2017): Korpus ORAL: sestavení, lemmatizace a morfologické značkování, *Korpus — Gramatika — Axiologie*. 15, s. 47–67.

POUŽITÉ KORPUSY:

- Kopřivová, M. — Waclawičová, M. (2006): *ORAL2006: korpus neformální mluvené češtiny*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. [online] Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Křen, M. — Cvrček, V. — Čapka, T. — Čermáková, A. — Hnátková, M. — Chlumská, L. — Jelínek, T. — Kovářiková, D. — Petkevič, V. — Procházka, P. — Skoumalová, H. — Škrabal, M. — Truneček, P. — Vondříčka, P. — Zasina, A. (2015): *SYN2015: reprezentativní korpus psané češtiny*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. [online] Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Waclawičová, M. — Kopřivová, M. — Křen, M. — Válková, L. (2008): *ORAL2008: sociolingvisticky vyvážený korpus neformální mluvené češtiny*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. [online] Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.